

допомагає забезпечувати високу ефективність дослідження.

Вдумливо написані такі розділи монографії, як визначення теми історичного дослідження, його масштабність, збір та обробка матеріалу, план і структура праці, її написання. Так, розглядаючи визначення теми, автор дає конкретні пропозиції щодо актуальності дослідження, формулюваня назви праці, пропонує врахувати інтереси вченого, його творчий діапазон тощо.

У книзі є невеликий підрозділ «Робота в архівах», в якому йдеться про те, як користуватись архівними матеріалами у дослідницькій роботі. Принагідно хотілося б наголосити на тому, що включення цих важливих джерел істориком до своїх праць є велінням часу, надійною гарантією внесення нового, оригінального в науку, а також переборення віджилих стереотипів. Доступ до архівів відкриває нині перед дослідниками можливості щодо цього.

Позитивною рисою монографії є те, що автор показує досвід роботи окремих дослідників. Серед інших зазначено імена відомих істориків І. П. Крип'якевича, І. О. Гуржія, Ф. П. Шевченка, В. О. Голобуцького, В. Г. Сарбея та ін.

На нашу думку, слід було б додати ще один розділ «Творча лабораторія видатних істориків». Докладно показати в ньому, як працювали або працюють два — три вчені. Це було б дуже повчальним для молодих дослідників.

Не можна не звернути увагу на рекомендацію автора широко публікувати історичні джерела, кращі зразки історіографічної спадщини — праці С. М. Соловйова, М. І. Костомарова, М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького та ін. Звичайно, це буде підмогою дослідникам, не кажучи вже про зацікавлення в цьому широкого кола читачів.

Автор в принципі правильно пише (с. 76) про перехід людства на сучасному етапі від цілісності виробничо-економічного характеру до соціальної цілісності, про зниження питомої ваги матеріального виробництва у загальній життєдіяльності суспільства, оскільки ще більшими темпами зростатимуть духовна культура і сфера суспільного обслуговування. Проте слід було б наголосити на тому, що для нашої країни, яка перебуває нині в кризовому стані, цей процес вимальовується як досить віддалена перспектива, оскільки для цього необхідні всебічне **впорядкування** економіки, дальша інтенсифікація виробництва, духовне піднесення всього суспільства.

Загалом монографія А. В. Санцевича, написана із знанням справи, справляє позитивне враження й стане в пригоді історикам у їх науково-дослідній роботі.

М. М. КРАВЕЦЬ (Вінниця)

Одержано 20.02.90.

Г. А. Печенко, А. П. Реєнт.

Бесстрашный бронепоезд.

Харьков: Прапор, 1989.— 188 с.

Історична і художньо-документальна література про героїчні події періоду Великого Жовтня та громадянської війни, про славних борців за нове життя користується великим попитом у масового читача. Тому жвавий інтерес викликала нова документальна повість «Бесстрашный бронепоезд», яка привертає увагу читачів до славних бойових сторінок історії молодшої Червоної Армії, до становлення таких важливих її складових частин, як броньові сили, основою яких були бронепоезди. Створення таких сил відбувалося на основі лєнінських вказівок про необхідність рішучого використання сучасних технічних засобів боротьби з ворогом. В. І. Ленін підкреслював, що в сучасній війні «берегу той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини...»¹.

В названій книзі відображено героїчний бойовий шлях бронепоезда № 93 «Гандзя» у буремні роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні та півночі нашої країни з лютого 1919 р. і до весни 1920 р.

¹ Ленін В. І. Заключне слово по доповіді про ратифікацію мирного договору 15 березня // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 111.

З перших же розділів автори рецензованого твору, один з яких — безпосередній учасник подій (Г. А. Печенко), а другий — історик (О. П. Реєнт), вводять нас в перипетії формування команди бронепоезда «Гандзя» з їх складністю і неповторністю. Симпатії авторів цілковито віддані тим, хто свідомо, по своїй волі прагнув захищати із зброєю в руках завоювання Великого Жовтня. Портрети цих простих робітників та селян написано широкими мазками. З багатьма членами команди бронепоезда «Гандзя» (М. Григор'євим, Ф. Басюком, В. Капітаном, Г. Печенком та іншими) ми знайомимся у долевизначальний момент їхнього життя. Молоді люди, колишні солдати, селяни, робітники, партизани, які прийшли в революцію за покликком своїх сердець, одразу ж стали на її захист, влилися в ряди Робітничо-Селянської Червоної Армії, зокрема, в команди бронепоездів. Багато малоосвічених юнаків не мали достатніх знань військової справи, проте, були патріотами і романтиками з відкритими і чесними душами. Тож природно, як і в Деражнянському партизанському загоні, молоді сільські хлопці, незважаючи на труднощі, зблизилися і знайшли спільну мову з новими своїми побратимами — членами команди — залізничниками, червоноармійцями. А в безперервних боях з ворогом колектив команди бронепоезда «Гандзя» все більше згуртувався і ставав грізною силою для ворога.

Незаперечним досягненням авторів є детальний опис на основі маловідомих матеріалів бойового шляху команди бронепоезда від Проскурова до Мурманська. До найменших подробиць описано формування цієї команди, важкі випробування, що випали на долю бійців, безпосередні бойові дії «фортеці на колесах» проти петлюрівців і білогвардійців у Проскурові, Вінниці, Жмеринці, Києві, Брянську, Орлі, Архангельську, Мурманську, трагічну загибель бронепоезда в ході його передислокації на Польський фронт. А далі — короткі біографічні довідки про багатьох членів команди, їх долі й подальше життя у мирних умовах. За високопродуктивну працю та активну громадсько-політичну діяльність багато з них були відзначені нагородами Батьківщини. А деякі незаконно постраждали від сталінізму. Про все це не можна читати без хвилювання. Автори правдиво, з документальною точністю простежують на яскравому тлі історичних подій бойовий шлях бронепоезда «Гандзя». Важкі випробування, нічні й денні бої команди, виснажливі перезди, багатоденні марші загартувували червоноармійців.

Автори рецензованої книги вибрали оригінальну форму викладу. Спогади Г. А. Печенка про команду бронепоезда подаються на загальноісторичному фоні подій. Слід підкреслити, що сучасна українська історіографія не може похвалитися виданнями подібного роду. Така форма викладу повністю дала можливість позбутися основного недоліку мемуарних свідчень — суб'єктивізму.

Емоційний, публіцистичний стиль авторів дає можливість передати справжню духовну атмосферу, яка панувала в команді «Гандзі» у ході щоденних боїв з ворожими військами.

Спогади Г. А. Печенка дають змогу глибше зрозуміти те, що відбувалося в думках, умонастроях бійців, повніше розкрити самовідданість, героїзм і мужність людей революційних буремних років. На наш погляд, такі мемуари у наш перебудовний час мають неабияке значення. Залучення до історичного дослідження найрізноманітніших джерел, в тому числі спогадів учасників та очевидців громадянської війни, створених на основі особистих вражень, які збереглися в їх пам'яті, зостереження, деталі й факти дають змогу вірогідніше, правдивіше розкрити історичні явища і процеси, зобразити їх адекватно реальній історичній дійсності. Сьогодні, коли з'явилися численні не завжди правдиві джерела й свідчення про події революції, громадянської війни, це особливо важливо для молодого покоління, яке хоче точно знати, що і як тоді відбувалося.

Зміст книги переконує у тому, що такого роду видання (на документальній основі і особистих враженнях) мають велику можливість для дальшого поліпшення ідейно-виховної роботи на основі вивчення героїчної історії нашого народу. В цьому плані це досить вдала форма популяризації знань. На жаль, в останні роки деякі видавництва не приділяють їм належної уваги.

На нашу думку, повість могла б навіть привернути увагу кінорежисерів. Безстрашний шлях «фортеці на колесах» по фронтах громадянської війни — це захоплюючий сюжет для художнього фільму.

Цікавий матеріал, на основі якого показано взаємодію команди бронепоезда з 44-ю дивізією М. О. Щорса. Подається образ легендарного героя громадянської війни очима бійців «Гандзі» — рядових червоноармійців. Кожна зустріч з М. О. Щорсом піднімала їх бойовий дух, вселяла віру в кінцеву перемогу над силами контрреволюції.

Багато уваги в повісті приділяється аналізу політико-масової роботи більшовицької партії серед бійців (митинги, бесіди, доповіді, заходи по ліквідації неписьменності тощо).

Політробота у Червоній Армії сприяла перетворенню її в могутню революційну силу. На осінь 1919 р. в команді бронепоезда було 95% комуністів, організовано партосередок. Разом з тим автори обходять увагою той факт, що командуванню бронепоезда не вдалося до кінця викоринити партизанщину. На сторінках книги ми практично не знаходимо, за рідкісним винятком, військових спеціалістів, які мали досвід служби у старій армії. В цьому проявився негативний підхід частини комуністів, які становили так звану «військову опозицію», до використання офіцерів старої армії на командних посадах. Не до кінця викоринена партизанщина, відсутність революційної пильності, а головне — професійальної технічної підготовки команди й стали причинами трагічної загибелі «Гандзі».

Позитивно оцінюючи в цілому рецензовану книгу, відзначимо також її окремі недоліки та упущення. Деякі важливі питання, зв'язані з формуванням команди бронепоезда, висвітлені фрагментарно. Це, насамперед, сюжети, що розкривають зв'язок між робітниками станції Гречани, які активно вплили в команду бронепоезда, і керівництвом Червоної Армії. Не у повному обсязі, на наш погляд, представлені картини з життя Г. Печенка. Це можна пояснити, очевидно, тим, що автор спогадів намагався більше акцентувати увагу не на своїй особі, а на долі бойових побратимів по команді. Разом з тим було б цікаво прочитати, як вплинули особисто на нього такі яскраві фігури із славної когорти полководців громадянської війни, як М. О. Щорс, В. М. Примаков, І. П. Уборевич, нарком освіти А. В. Луначарський, з якими зводила доля Г. Печенка.

В книзі мають місце деякі неточності фактичного характеру. На с. 16, наприклад, автори стверджують, що в результаті повстання в ніч з 14 на 15 лютого 1919 р. робітників і солдатів Проскурівського гарнізону проти петлюрівської Директорії «влада перейшла до рук Рад робітничих та солдатських депутатів». Насправді ж це повстання було придушене². На с. 39 автори говорять про 389-й полк, яким на

² Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник.— К., 1987.— С. 457.

12 липня 1919 р. командував Квятек. Проте відомо, що згаданий полк створений дещо пізніше. А в описуваний час — це була Богунська бригада³. Неточними є свідчення про те, що в липневі дні 1919 р. Таращанський полк (з травня розгорнутий в Таращанську бригаду) входив до складу 44-ї дивізії (с. 83), оскільки він влився до складу цього формування лише через місяць, у серпні 1919 р.⁴ В той же час 45-а стрілецька дивізія (названа в книзі на с. 87 помилково 2-ю Українською радянською дивізією) не могла стримувати петлорівські війська на київському напрямі, як стверджують автори (с. 112), оскільки знаходилася у Південному поході частин 12-ї армії з району Одеси в район Житомира по тилах ворога⁵.

Допущена також неточність в описі противників щорівської дивізії на Поділлі у

серпні 1919 р., серед яких названі білогвардійці та петлорівці (с. 91), тоді як 44-а дивізія М. О. Щорса воювала у той час лише з останніми. В ряді місць автори не зовсім точно дотримуються військової термінології періоду громадянської війни. Так, на с. 48 начдив Д. Шмідт названий комдивом, на с. 125 Реввійськрада — Військовою радою. Не відповідає дійсності посилення авторів на фонд № 197 Центрального архіву Міністерства оборони (с. 125), оскільки документи 12-ї армії зберігаються в Центральному архіві Радянської Армії.

І все ж книга, яка розрахована на широке коло читачів, досить переконливо розкриває одну з героїчних сторінок громадянської війни в нашій країні і, безумовно, принесе користь усім, хто її прочитає.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ),
Б. І. АНДРУСИШИН (Київ)

Одержано 16.04.90

³ Див.: Там же.— С. 61.

⁴ Див.: Там же.— С. 540.

⁵ Див.: Там же.— С. 427.

**Ю. А. Мицик, С. М. Плохія,
І. С. Стороженко.**

*Як козаки воювали:
Історичні розповіді
про запорізьке козацтво.*

Дніпропетровськ: Промінь, 1990. — 302 с.

Останнім часом на сторінках наукових і науково-популярних видань з'явилося чимало цікавих публікацій, присвячених такому яскравому й самобутньому явищу вітчизняної історії, як запорізьке козацтво. Книги з цієї проблематики завжди привертати велику увагу шанувальників історичного минулого України. Не стала винятком і гарно оформлена книга дніпропетровських дослідників Ю. А. Мицика, С. М. Плохія та І. С. Стороженка, яка з'явилася в серії «Давно се діялось колись».

Насамперед необхідно зауважити, що вдало продуманою є структура рецензованого видання. Побудоване на проблемно-хронологічній основі, воно являє собою низку історичних нарисів, в яких у популярній формі розповідається про виникнення запорізького козацтва, його побут і звичаї, героїчну боротьбу проти турецько-татарської й польсько-шляхетської експансії проти народу, розвиток освіти та культури в козацькому середовищі тощо. Спираючись на широке коло вітчизняних і зарубіжних джерел, багату історіографічну спадщину, автори зуміли досить повно відтворити основні етапи історичного розвитку українського козацтва, показати колоритність цього феноменального у світовій історії явища.

Як зазначається в книзі, жорстока експлуатація феодалською верхівкою Польсько-Литовської держави змушувала населення її міст і сіл шукати порятунку в

безмежних українських степах. Другою головною причиною утворення козацтва була турецько-татарська агресія, що посилювалася у XV—XVI ст. і змусила прикордонне населення об'єднуватися у військової формування. Поділяючи в цілому цю точку зору, зауважимо, що, висвітлюючи історичні передумови виникнення українського козацтва, необхідно враховувати й давньоруські традиції освоєння цього краю. Йдеться, зокрема, про появу в XII ст. у степах Північного Причорномор'я своєрідних попередників козацтва — так званих бродників, або «галицьких вигнанців». До цього слід додати й колонізаційні процеси, що мали місце на землях Південного Подніпров'я в XIV—XV ст.

Великий науковий і пізнавальний інтерес становлять наведені в книзі матеріали, де висвітлюються характерні риси військової й адміністративно-територіальної структури Запорізької Січі. Тут докладно розповідається також про обов'язки, які покладалися на козацьку старшину. Пояснюється, зокрема, хто такі були кошовий отаман, військовий суддя, писар, осаул, обозний, військовий довбиш, пушкар, тлумач, які їх символи влади тощо. Вміщені на сторінках рецензованого видання численні карти й схеми допомагають читачеві уявити структуру Війська Запорізького, полковий устрій середньовічної України та склад паланок Січі.

Неабияка увага приділяється в книзі висвітленню героїчних сторінок історії боротьби українського козацтва проти турецько-татарської експансії. Проте чомусь автори торкаються проблеми ясиру і долі невільників тільки побіжно. Очевидно, слід було б докладніше спинитися на цьому, навести історичні матеріали про українських бранців, що, примусово оселяючись в Криму, справляли великий вплив на розви-